

METALINGVISTIK ANGLASHNING ILMIY-PEDAGOGIK VA PSIXOLINGVISTIK ASOSLARI

Mo‘minova Go‘zalxon G‘ulamjanovna

University of Business and Science

Maktabgacha-Boshlang‘ich ta‘lim va sport faoliyati kafedrası PhD, dotsent v.b.

+998972307907

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23333140>

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf ona tili ta‘limida o‘quvchilarning metalingvistik anglash ko‘nikmalarini rivojlantirishning fundamental nazariy asoslari hamda amaliy metodik tizimi keng yoritilgan. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning til hodisalariga ongli yondashishini ta‘minlash, tilni nafaqat muloqot vositasi, balki o‘rganish va tadqiq etish obyekti sifatida idrok etishlarini shakllantirish masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, dars jarayonida qo‘llaniladigan innovatsion metodlar, muammoli vaziyatlar va metalingvistik topshiriqlar tizimi ilmiy-metodik jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: Metalingvistik anglash, boshlang‘ich ta‘lim, ona tili, kognitiv rivojlanish, grammatik kompetensiya, refleksiya, interfaol metodlar, nutqiy faoliyat.

Аннотация В данной статье широко освещены фундаментальные теоретические основы и практическая методическая система развития навыков металингвистического осознания у учащихся в процессе обучения родному языку в начальных классах. Проанализированы вопросы обеспечения осознанного подхода младших школьников к языковым явлениям, формирования у них восприятия языка не только как средства общения, но и как объекта изучения и исследования. Также научно-методически обоснованы инновационные методы, проблемные ситуации и система металингвистических заданий, применяемые в учебном процессе.

Ключевые слова: Металингвистическое осознание, начальное образование, родной язык, когнитивное развитие, грамматическая компетенция, рефлексия, интерактивные методы, речевая деятельность.

Abstract This article widely highlights the fundamental theoretical foundations and practical methodological system for developing students' metalinguistic awareness skills in primary school mother tongue education. The issues of ensuring a conscious approach of primary school-age students to language phenomena and forming their perception of language not only as a means of communication, but also as an object of study and research are analyzed. Furthermore, innovative methods used in the lesson process, problem situations, and the system of metalinguistic tasks are scientifically and methodologically substantiated.

Keywords: Metalinguistic awareness, primary education, mother tongue, cognitive development, grammatical competence, reflection, interactive methods, speech activity.

KIRISH

Ta‘lim tizimini modernizatsiya qilish sharoitida o‘quvchilarda tanqidiy va mantiqiy fikrlashni shakllantirish, ularning intellektual salohiyatini ro‘yobga chiqarish ustuvor vazifa hisoblanadi. Boshlang‘ich sinf ona tili ta‘limi o‘quvchining umumiy kognitiv taraqqiyoti, dunyoqarashi va lingvistik madaniyatining poydevoridir. Hozirgi zamonaviy lingvodidaktika

oldida turgan eng muhim muammolardan biri o‘quvchilarga tayyor qoida va formulalarni yodlatish emas, balki ularni til tizimining ichki qonuniyatlarini mustaqil anglashga, ya‘ni metalingvistik anglash darajasiga olib chiqishdan iborat.

Metalingvistik anglash – bu til tizimi va uning tuzilishi haqida ongli ravishda fikrlay olish, til birliklarini tahlil qilish, ularning vazifalarini anglash hamda o‘z nutqini ondiy boshqarish qobiliyatidir. Xalqaro ta‘lim amaliyotida ushbu ko‘nikma o‘quvchining funktsional savodxonligini, til sezgirligini va yuqori darajadagi kognitiv rivojlanishini belgilovchi asosiy mezon sifatida e‘tirof etiladi.

Metalingvistik anglash tushunchasi fan sohasiga XX asrning o‘rtalarida psixolingvistika va kognitiv psixologiya fanlarining rivojlanishi bilan kirib keldi. L.S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasiga ko‘ra, bolaning oliy psixologik funksiyalari, jumladan, ongli nutqiy faoliyati dastlab ijtimoiy muloqot jarayonida shakllanib, keyinchalik ichki reaktiv jarayonga aylanadi. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchi (7–10 yosh) tilni intuitiv ravishda ishlatishdan uni ongli tahlil qilish bosqichiga o‘tadi.

Metalingvistik anglash quyidagi tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi:

Fonologik anglash: So‘zning tovush tarkibini anglash, fonemalarni farqlash va ularni almashtirish orqali yangi ma‘no hosil qilish imkoniyatini tushunish.

Leksik anglash: So‘zning nafaqat leksik ma‘nosini, balki uning ko‘chma ma‘nosi, sinonimik qatori, kontekstual imkoniyatlarini ongli ravishda baholash.

Morfologik va sintaktik anglash: So‘z yasalishi, qo‘shimchalarning vazifasi, gap bo‘laklarining o‘zaro aloqasi va mantiqiy qurilish qonuniyatlarini tushunish.

Pragmatik anglash: Nutq vaziyati, suhbatdoshning yoshi, ijtimoiy maqomi va muloqot maqsadiga ko‘ra til vositalarini ongli tanlay olish.

J. Pijae ta‘limoti bo‘yicha, 7-11 yoshdagi bolalar aniq operatsiyalar bosqichida bo‘ladilar. Ularda mantiqiy tafakkur shakllana boshlaydi, biroq abstrakt tushunchalarni o‘zlashtirishda hali ham aniq obyektдан yoki amaliy harakatdan kelib chiqish ehtiyoji saqlanib qoladi. Shu bois, ona tili darslarida grammatik qoidalarni tushuntirishda til hodisalarini “jonli” obyekt sifatida ko‘rsatish, ularni taqqoslash va tajriba qilish imkoniyatini yaratish talab etiladi. Metalingvistik anglash bolalarda metakognitsiyani rivojlantiradi.

Nazariy asoslarga tayangan holda, boshlang‘ich sinf ona tili ta‘limida o‘quvchilarning metalingvistik anglash ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan yaxlit metodik tizimni ishlab chiqish zarur. Bu tizim bir nechta o‘zaro bog‘liq yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi:

1. Muammoli ta‘lim va evristik yondashuv metodlari

Muammoli ta‘lim — bu o‘quvchilarga tayyor bilimlarni berish emas, balki ularning oldiga ma‘lum bir ilmiy yoki amaliy muammoli vaziyatni qo‘yish va bu muammoni hal qilish jarayonida ularning mustaqil bilim izlashini ta‘minlaydigan ta‘lim tizimidir.

Ma‘lumki, tafakkur doimo savoldan, hayratdan yoki qiyinchilikdan boshlanadi. S.L. Rubinshteyn va A.M. Matyushkin kabi psixologlarning ta‘rificha, tafakkur jarayoni eng avvalo muammoli vaziyatda faollashadi. O‘quvchi o‘zining mavjud bilimlari va duch kelgan yangi vazifa o‘rtasidagi ziddiyatni his qilgandagina uni hal qilishga intiladi.

Muammoli ta‘limning asosiy maqsadi o‘quvchilarda reproduktiv tafakkurdan ijodiy, tanqidiy va produktiv tafakkurga o‘tishni ta‘minlash, ularni tadqiqotchilik ruhida tarbiyalash.

Evrastika — ijodiy faoliyatni tashkil etish qoidalarini va usullari majmuidir. Evrastik yondashuv o‘quvchilarni tayyor qoidalarga tayanmasdan, kichik-kichik kashfiyotlar qilishga, mantiqiy mulohaza yuritish orqali haqiqatga o‘zlari erishishga yo‘naltiradi.

Evrastik yondashuvning ildizlari qadimgi yunon faylasufi Sokratning suhbat usuliga borib taqaladi. Sokrat o‘quvchilariga tayyor javobni bermagan, balki mahorat bilan qo‘yilgan dalillovchi savollar orqali ularning o‘z ongidan to‘g‘ri javobni yaratishga erishgan.

O‘qituvchi murakkab mavzu yoki qoidani bo‘laklarga bo‘lib, o‘quvchilarni mantiqiy zanjir bo‘ylab harakatlanishiga yordam beruvchi evrastik savollarni beradi. Natijada o‘quvchi go‘yo qoidani o‘zi kashf qilgandek mamnuniyat va chuqur tushunchaga ega bo‘ladi.

Muammoli ta‘lim va evrastik yondashuvning asosiy bosqichlari o‘quv jarayonida bu metodlarni qo‘llash odatda quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1. Muammoli vaziyatni yaratish: O‘quvchilar oldiga ularning yoshiga mos, lekin hal qilish uchun mavjud bilimlari yetmaydigan qiyin yoki ziddiyatli savol/vazifa qo‘yiladi.
2. Muammoni anglash va ifodalash: O‘quvchilar muammoning tub mohiyati nimadan iboratligini o‘z tili bilan tushuntirib beradilar.
3. Gipoteza (taxmin)larni ilgari surish: Muammoni hal qilishning ehtimoliy yo‘llari bo‘yicha o‘quvchilar o‘z fikrlari va taxminlarini bildiradilar (“Balki bunday bo‘lar?”, “Menimcha, buning sababi...”).
4. Taxminlarni tekshirish va yechimga kelish: Dalillar, taqqoslashlar, tahlillar orqali taxminlar sinab ko‘riladi va yakuniy xulosa chiqariladi.
5. Amalda qo‘llash: Topilgan yangi bilim hayotiy vaziyatlarda yoki yangi topshiriqlarni bajarishda sinab ko‘riladi.

An‘anaviy ta‘limda o‘qituvchi tayyor qoidani beradi, o‘quvchi esa uni yodlaydi. Metalingvistik yondashuv esa muammoli vaziyatni yaratishni taqozo etadi.

- “Til detektivi” mashqlari: O‘quvchilarga ikkita matn taqdim etiladi: biri grammatik jihatdan to‘g‘ri, lekin uslubiy jihatdan quruq; ikkinchisi esa jonli va ta‘sirchan. O‘quvchilar juftlikda muhokama qilib, muallif qaysi til vositalari yordamida bu farqqa erishganini aniqlaydilar.

- Provokatsion savollar: Masalan, “Nima uchun *“bola yugurdi”* degan gapni *“shamoldek yugurdi”* deb o‘zgartirsak, gapning ta‘sir kuchi o‘zgardi?” kabi savollar bolalarni so‘zning ko‘chma ma‘nosi va emotsional bo‘yog‘i ustida fikrlashga majbur qiladi.

2. Qiyosiy-chog‘ishtiruv va tahliliy metodlar

Qiyosiy-chog‘ishtiruv metodi — ikki yoki undan ortiq til hodisalari, so‘zlar, gaplar yoki matnlarning o‘xshash va farqli tomonlarini solishtirish orqali ularning tabiatini chuqurroq anglashga qaratilgan metoddir. Uning ilmiy-psixologik asosi inson miya faoliyati qiyoslash va solishtirish jarayoniga tayanadi. Biz yangi narsani o‘rganganda uni avvalgi bilganimiz bilan taqqoslaymiz. K.D.Ushinskiy ta‘kidlaganidek, “Taqqoslash — barcha tushunish va tafakkurning asosidir”[1]. Ona tili ta‘limidagi vazifasi esa o‘quvchilarga til birliklarining nozik qirralarini, ularning stilistik yoki grammatik xususiyatlarini yalang‘och qoida sifatida emas, balki jonli farqlar orqali ko‘rsatib beradi. Masalan, *leksik qiyoslashda* “Issiq” va “qaynoq” yoki “chiroyli” va “suluv” so‘zlarining ma‘no qirralari, qaysi o‘rinda ishlatilishini solishtirish, *sintaktik qiyoslashda* esa darak gapni so‘roq yoki undov gapga aylantirib, ohang va ma‘no o‘zgarishini o‘zaro taqqoslash.

Tahliliy metod — yaxlit bir butun til obyektni kichik qismlarga, tarkibiy qismlarga ajratish va ularning har birining vazifasini alohida-alohida o‘rganish jarayonidir[2]. Uning ilmiy-psixologik asosi tahlil tafakkurning asosiy operatsiyalaridan biri bo‘lib, murakkab hodisalarning ichki tuzilishini, mexanizmini va sabab-oqibat aloqalarini tushunishga yordam beradi. Ona tili ta‘limidagi vazifasi esa o‘quvchining shunchaki matnni o‘qib o‘tib ketishidan, uning ichki qismlariga e‘tibor qaratishini ta‘minlaydi. Bu metalingvistik anglashning bosh shartidir.

Tahlil turlarini ko‘rib chiqamiz:

1. *Fonetik tahlil*: So‘zdagi tovushlarni unli va undoshga, jarangli-jarangsizga ajratish.

2. *Morfologik tahlil*: So‘zning o‘zak va qo‘shimchalarini ajratib, har bir qo‘shimchaning ma‘no berish xususiyatini tushunish.

2. *Sintaktik tahlil*: Gap bo‘laklarini topish va ularning o‘zaro bog‘lanish usullarini aniqlash.

3. *Qiyosiy-chog‘ishtiruv va tahliliy metodlarning integratsiyasi*

Ta‘lim jarayonida bu ikki metod ko‘pincha birgalikda qo‘llaniladi. Avval til birligi tahlil qilinadi, keyin boshqa birliklar bilan qiyoslanadi.

O‘quvchilarga quyidagi ikkita gap beriladi:

1. *“Bog‘da gullar ochildi”.*

2. *“Navbahor kelishi bilan bog‘da rang-barang gullar ochildi”.*

Har ikkala gapdagi so‘zlar guruhlariga bo‘linib, ikkinchi gapga qo‘shimcha so‘zlar (“Navbahor kelishi bilan”, “rang-barang”) qanday qo‘shilgani tahlil qilinadi.

Qiyoslash bosqichida esa o‘quvchilar bu ikki gapni taqqoslab, birinchi gap oddiy ma‘lumot berishini, ikkinchi gap esa o‘quvchining ko‘z o‘rnida jonli manzara hosil qilishini (stilistik farqni) o‘zlari aniqlaydilar.

Bu usul o‘quvchining til boyligini his qilishi va metalingvistik fikrlashi rivojlanishiga bevosita xizmat qiladi.

Til hodisalarini o‘zaro solishtirish o‘quvchining metalingvistik sezgirligini keskin oshiradi.

- Matnni transformatsiya qilish: O‘quvchilarga oddiy darak gaplar beriladi va ularni so‘roq, undov yoki buyruq gaplarga aylantirish orqali ohang (intonatsiya) va tinish belgilarining ma‘no o‘zgarishiga ta‘sirini tahlil qilish vazifasi topshiriladi.

- Morfologik konstruktor: So‘z yasaliş qismlari (o‘zak, qo‘shimcha) kartochkalardan foydalangan holda yangi so‘zlar yasaladi va o‘quvchi har bir qo‘shimcha ma‘no qanday o‘zgarishiga olib kelganini izohlab beradi.

3. *Interfaol texnologiyalar va hamkorlikda o‘qitish metodlari*

- Arra metodi: Ona tili darslarida matn yoki qoida kichik qismlarga bo‘linib, guruh a‘zolariga tarqatiladi. Har bir o‘quvchi o‘z qismining lingvistik tahlilini mutaxassis sifatida boshqalarga tushuntiradi. Bu jarayon o‘quvchining til haqidagi bilimni og‘zaki nutqda metalingvistik darajada ifodalashini ta‘minlaydi.

- Reflektiv kundaliklar: O‘quvchilar har bir dars oxirida o‘z yozma ishlaridagi xatolarni mustaqil topib, nima uchun aynan shu xatoga yo‘l qo‘yganligini qisqacha izohlab yozadilar. Bu metakognitiv ko‘nikmalarni rivojlantiradi.

Tadqiqotning amaliy samaradorligini tekshirish maqsadida tajriba-sinov ishlari olib borildi. Tajribada boshlang‘ich sinf o‘quvchilari qamrab olindi. Nazorat sinflarida an‘anaviy dars berish

usullari saqlab qolingan bo‘lsa, tajriba sinflarida yuqorida keltirilgan metalingvistik topshiriqlar va interfaol metodlar tizimli ravishda qo‘llandi.

Tahlil natijalari:

1. Tajriba sinfidagi o‘quvchilarning til birliklarini ongli ravishda tahlil qilish ko‘nikmasi oshdi.
2. O‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqida fikrni aniq, mantiqiy va boy leksika yordamida bayon etish darajasi sezilarli darajada yaxshilandi.
3. Grammatik qoidalarni mexanik yodlash holatlari kamayib, ularni amalda ongli qo‘llash ko‘rsatkichi yuqori bosqichga ko‘tarildi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinf ona tili ta‘limida o‘quvchilarning metalingvistik anglash ko‘nikmalarini rivojlantirish zamonaviy lingvodidaktikaning eng ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Tilni ongli ravishda idrok etish, uning imkoniyatlarini chuqur tushunish va o‘z nutqini tahlil qila olish ko‘nikmasi kichik maktab yoshidanoq shakllantirilsa, bu o‘quvchining kelgusidagi mukammal savodxonligi, mantiqiy tafakkuri va mustaqil ta‘lim olishi uchun mustahkam zamin yaratadi. Taklif etilgan nazariy yondashuvlar va amaliy metodik tavsiyalar ta‘lim samaradorligini sezilarli darajada oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- [1]. Sayidahmedov N. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2003.
- [2]. Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Boshlang‘ich sinf ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Nosir, 2020.
- [3]. G‘ulomov A., Ne‘matov H. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2007.
- [4]. Bialystok E. Bilingualism in Development: Language, Literacy, and Cognition. – Cambridge University Press, 2001.